

ІНСТИТУТ ЗЕМЛЕРОБСТВА
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК

КОВАЛЕНКО Нічель Пасліона

УДК 631.5

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ ГАЛУЗІ
ЗЕМЛЕРОБСТВА ПОЛТАВЩИНИ
(на прикладі реформи 1861 року)

06.01.01 - загальне землеробство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата сільськогосподарських наук

Чабани — 1997



00737985 (\$)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті землеробства Української академії аграрних наук (1995-1997 рр.)

Науковий керівник — кандидат сільськогосподарських наук,
старший науковий співробітник
Вергунов Віктор Анатолійович,
старший науковий співробітник
лабораторії землеробства на осушених землях
Інституту землеробства УААН

Офіційні опоненти: доктор сільськогосподарських наук,
професор Волошук Мирослав Дмитрович,
завідувач відділу землеробства, охорони та
відтворення родючості ґрунтів
Інституту землеробства і біології тварин
Західного регіону УААН

кандидат сільськогосподарських наук,
старший науковий співробітник
Маленко Анатолій Митрофанович,
завідувач лабораторії обробітку ґрунту і
боротьби з бур'янами
Інституту землеробства УААН

Провідна установа — Полтавський державний сільськогосподарський
інститут

Захист відбудеться 25 вересня 1997 р. о 10 годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 01.20.01 при Інституті землеробства Української
академії аграрних наук
(255205, Київська область, Києво-Святошинський район,
смт. Чабани, Інститут землеробства УААН)

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту землеробства
УААН.

Автореферат розіслано "22 вересня" 1997 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат с.-г. наук

Кравченко Л.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сфера сільськогосподарської діяльності є найбільш мінливою частинкою існування та процвітання кожної держави, тим більше там, де є для цього відповідні природно-кліматичні умови. Соціальні зміни та економічні реформи мають суттєвий вплив на рівень організації, ефективність і умови життя сільськогосподарського товаровиробника різних епох. При цьому, як свідчить історичний досвід, ці наслідки можуть мати як позитивний, так і негативний характер.

Продовольчі труднощі, що були постійними супутниками переважної більшості населення України після "виплового перелому" 1929-1930 років, переживують у необхідності пошуку нових форм організації сільськогосподарського виробництва. Цьому, власне, і присвячений відомий указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" від 10 листопада 1994 року, відповідні закони і постанови, прийняті Верховною Радою у розвиток нової Конституції України. Для успішного розв'язання проблем, пов'язаних з підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва, важливим є не тільки досвід зарубіжних країн, а й вивчення власного досвіду періоду аграрних реформ середини XIX - початку XX ст.

Подальший розвиток сільського господарства, інтенсифікація землеробства, підвищення продуктивності культурних агроценозів можливе лише за умов використання набутого досвіду в цій галузі. Історичний досвід дає можливість залобити новаторською поминкою минулого і передбачити наслідки реформування в сучасних умовах.

Слід відзначити, що окремих праць, присвячених вивченню історичного досвіду реформування галузі землеробства, починаючи з 1861 р., в такому регіоні, як Полтавщина ще не написано. Відсутність узагальнюючих висновків та недостатнє висвітлення цієї проблеми не дозволяє у повному обсязі використати історичний досвід в умовах сучасного реформування АПК.

Дисертаційна робота виконується згідно з НТП "Продовольство-95", проєкт 1 "Родючість ґрунтів", підпрограма 1.03 "Удосконалення систем землеробства".

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є узагальнення висвітлених історичного досвіду реформування галузі землеробства зокрема і сільського господарства в цілому, історико-економічне дослідження передумов проведення та впровадження реформи 1861 року на Полтавщині, особливостей та динаміки розвитку сільського господарства у пореформенний період, аж до сталінських перетворень 1906 року включно.

У вивченні дослідження виходило:

1. Вивчити соціально-економічні умови напередодні радикальних реформ у житті країни.
2. Дослідити структурні зміни, організаційні форми, виробничо-технологічні вислідки впровадження реформи 1861 р. в Полтавській губернії.
3. Проаналізувати динаміку розвитку землеробства на Полтавщині після випереджуваних ризикованих перетворень.
4. Розкрити історичний зміст та нагромадження перетворень в агрофермі та суспільному житті.

Наукова мова одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим в історико-економічній та сільськогосподарській науці системним дослідженням, в результаті якого в історичному аспекті вивчено зміну рівня родючості ґрунтів, систем господарювання, розподілу землі за угіддями, продуктивності окремих галузей господарства, структури посівів головних культур, енергозабезпеченості господарств.

Встановлено особливості розподілу землекористування між різними соціальними групами власників Полтавщини; розвитку наукових досліджень у галузі землеробства в пореформенний період та їх вплив на ефективність сільськогосподарського виробництва.

Практичне значення одержаних результатів, полягає у можливості заповнити прогалину у вивченні продуктивних сил сільського господарства Полтавщини в умовах вільного підприємництва, що прийшло на зміну кріпосництву з усіма його негативними для розвитку продуктивних сил наслідками; у відкритті перспектив подальшого вивчення цієї і суміжних з нею проблем, зокрема землеробства і тваринництва; у популяризації наукових знань про стан сільського господарства у відповідну історичну епоху серед широкого загалу, використанні їх у ході вивчення студентами окремих тем курсів "Сільське господарство", "Землеробство", "Історія України" та "Історія економічних вчень".

Крім того, результати досліджень можуть бути враховані в сучасних умовах при реформуванні агропромислового комплексу на відповідних ринкових засадах.

Особистий внесок здобувача. Автором проведено теоретичне дослідження історичного досвіду реформування галузі землеробства, здійснено аналіз і узагальнення літератури за темою дисертації та одержаних результатів. Дольова участь дисертанта у проведенні дослідження та публікаціях становить 80%.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були викладені і обговорювалися на теоретичних і методичних семінарах кафедри ботаніки Полтавського державного педагогічного інституту (1996-1997 роки), на міжнародній науково-практичній конференції молодих учених і спеціалістів із УААН (Чабава, 1997), на засіданнях лабораторії землеробства на осушених землях

(Чабаані, 1996, 1997 роки), на засіданнях методичної комісії Інституту землеробства УААН з питань землеробства і рослинництва.

Джерельна база роботи. Усі використані при написанні дисертації джерела можна умовно поділити на дві категорії - опубліковані статистичні видання та документи, що досі зберігаються в архівосховищах країни, а також за її межами. Деякі виявлені документи і матеріали вперше вводяться до наукового обігу. Значну групу джерел становлять періодичні видання досліджуваного періоду. Широко використані офіційні статистичні матеріали, земські звіти, наукові звіти Полтавської дослідної станції, тогочасна преса тощо.

Публікації. За матеріалами досліджень, представлених в дисертації, опубліковано 5 наукових друкованих праць.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, огляду літератури, п'яти розділів, висновків, пропозицій виробництву, списку використаної літератури, який нараховує 210 джерел, в т.ч. 7 іноземних, та додатків.

Дисертаційна робота викладена на 180 сторінках машинного тексту, матеріал досліджень представлено в 37 таблицях, 5 додатках.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

У вступі обґрунтована актуальність теми, визначені хронологічні та територіальні рамки дослідження, викладені мета та завдання роботи, її наукова новизна і практичне значення.

У першому розділі "Природні умови Полтавщини у XIX столітті" розглядається відповідність природно-кліматичних умов району дослідження для розвитку сільського господарства. Автор показує, що західні і південно-західні повіти з більш рівною поверхнею та більш високим рівнем ґрунтових вод знаходилися в порівняно сприятливіших умовах щодо розвитку землеробства.

Якісне зняження ґрунту спостерігається в напрямку від більш підвищених північно-східних місцевостей до більш знижених південно-західних: зменшується кількість гумусу, глини, відношення останньої до піску, поглинаюча здатність. Пануючим ґрунтом губернії був горючий чорнозем. Оскільки найважливішим показником зміни родючості ґрунту є вміст органічної речовини - гумусу, в роботі наведено приблизне групування повітів та цих ознакою.

Проведене дослідження вмісту гумусу в ґрунті в кінці минулого століття і через 100 років (за даними експедицій Докучаєва та Гріня) показує його неухильне зменшення, що пов'язано з інтенсивним використанням землі, тривалою глибокою оранкою і недостатнім удобренням.

На сьогоднішній день на Полтавщині 75,5% орних земель є деградованими, з них 9,4% - сильнодеградовані. Основною причиною цього явища є дефіцит (прискорена водна і вітрова ерозія), що стала наслідком неадекватно високої в

умовах жорстокого централізованого планування розораності земель (понад 63%). Для області характерні відносно невеликі площі земель, які потребують водних меліорацій; але значні площі, що підлягають хімічним меліораціям, покращенню умов мінерального живлення рослин.

У другому розділі "Сільське господарство Полтавщини напередодні реформи 1861 року" аналізується стан сільського господарства та розвиток промислових підприємств, робота яких була тісно пов'язана із землеробством. Напередодні реформи 1861 року в розпорядженні поміщиків перебувало понад 70% всієї землі та близько 60% загальної чисельності селян, що було вирішальним фактором, який забезпечував у дореформенний період переважання кріпосницького господарства дворян-поміщиків.

Землеробство Полтавщини дореформеного періоду характеризувалося високою питомою вагою озимої пшениці, вирощуванням конопель, тютюну та цукрових буряків, застосуванням тринільної системи землеробства, яка в поміщицьких маєтках поєднувалася з перелогом. Середні врожаї зерна в Полтавській губернії були вищими, ніж у сусідніх губерніях. Згідно з відомостями Міністерства фінансів за 1858 р., серед 20 губерній Російської імперії, населення яких займалося вирощуванням тютюну, перше місце посідала Полтавщина. На продуктивності праці в землеробстві негативно відбивався рутинний стан техніки, що було прямим наслідком відлучення в безпосередніх товаровиробників обігових коштів. Поодинокі зрушення у сільському господарстві спостерігалися лише в певній частині господарств, пов'язаних з ринком.

Протягом першої половини XIX ст. йшло кількісне зростання промислових підприємств. Переважання обробної промисловості було зумовлене сільськогосподарською спеціалізацією Полтавської губернії. Найбільшого розвитку у цей період набула дві галузі: гуралянництво та цукроваріння.

У третьому розділі "Підготовка та особливості проведення реформи 1861 року на Полтавщині" автор простежив за реакцією дворянства різних повітів на рескрипт імператора - перший офіційний крок уряду у справі визволення селянства від кріпацтва. 3 жовтня 1858 р. в м. Полтаві відкрився дворянський комітет з питань звільнення селян від кріпацтва. Щодо введення в дію Положень закону стосовно покращення побуту поміщицьких селян були створені тимчасові комісії.

Незадоволення селян царським маніфестом 19 лютого 1861 р. була повсюдна і часто переходила у відкриті антиурядові виступи.

У четвертому розділі "Сільське господарство Полтавщини у пореформенний період" розглядаються економічні наслідки впровадження реформи 1861 р. Скасування кріпосного права не привело до розв'язання аграрної проблеми. Проте цей крок уряду відкрив нові перспективи для розвитку сільського господарства в умовах вільної ринкової ініціативи. Перехід до більш перспективних

(капіталістичних) форм і методів ведення господарства був досить повільним в силу незавершеності реформ 60-70-х років. Це залежало від питомої ваги феодалних пережитків, як прямого наслідку проведення реформи "зверху", тобто представниками того ж тажн дворянства. Значний їх вплив був і в Полтавській губернії, що належала до змішаної системи господарювання поряд з відробітками і половициною існувало застосування найму.

Провідною рисою еволюції пореформеного сільського господарства України було те, що воно набувало дедалі більшого торгового, підприємницького характеру. Основним змістом і показником цього процесу було перетворення землеробства у товарне виробництво, а також чітке визначення і поглиблення сільськогосподарської спеціалізації.

Наприкінці XIX ст. український регіон характеризувався щонайменше шістьма економічними районами торговельного землеробства. Полтавська губернія входила на той час у район торговельного тютюництва, хоч її північно-західні повіти тяжіли до району інтенсивного цукробурякового господарства. В наш час певні типи територіальних поєднань галузей сільського господарства лягли в основу виділення в області чотирьох сільськогосподарських районів: в центральному переважає цукрово-буряково-зерновий тип виробництва в поєднанні з вирощуванням соняшнику; в північному районі поширені картоплясько-буряково-зерновий напрямок розвитку землеробства; в південному - зерново-буряковий з виробництвом соняшнику; овочево-картоплярський характерний для приміського типу, він сформувався поблизу великих міст.

Впровадження такої спеціалізації сільського господарства було одним із результатів реформування галузі землеробства.

Під дією об'єктивних законів економічного розвитку продаж землі став особливо помітним явищем у 1875-1895 рр., коли попит на зерно, що експортувалося з України в Європу різко впав. Землю в основному реалізували дворяни. Зважаючи на те, що попит на землю під дією різноманітних факторів постійно зростає, підвищувалися і ціни на неї. Якщо в 60-х роках XIX ст. в Полтавській губернії десятина землі коштувала 20 крб. 12 коп., то на початку XX ст. - вже 230-300 крб. і більше. Продаж землі й зростання цін на неї особливо посилюлися після заснування Селянського поземельного банку (1882 р.). Банк скуповував поміщицькі землі і перепродавав їх, а також надавав позички селянам, які купували переважно поміщицьку землю. На початку XX ст. через згаданий банк в Україні було реалізовано близько 1 млн. десятин колишньої дворянської землі.

Внаслідок реформи 1861 р. селянське землеволодіння збільшилось лише на Правобережній Україні, в інших губерніях мало місце скорочення селянських наділів у середньому на 28,5%. В Полтавській губернії до реформи селянські наділи становили 2,8 дес., а після - 1,7 дес. Як показало проведене дослідження, наділи до 1 десятини одержала значна частина селян. Великою перешкодою в розвитку

селянського господарства було багатосмужжя (розкиданість наділів у різних частинах поля, що прилягали до села) та черезсмужжя (нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами).

Земля в Полтавській губернії була в основному поділена майже порівну між двома головними групами земельних власників. Землеволодіння сільських станів переважало у північно-східній частині губернії, в Роменському, Гадяцькому повітах та у прилеглих до них; далі на південь та захід воно зменшувалося на користь привілейованих станів і лише в південному Кобеляцькому повіті - знову зважно посилювалося; у південно-східній та південно-західній смугах сільські стани за розмірами земельної власності поступалися привілейованим. В інших повітах зберігалася рівновага між володіннями обох груп.

Серед сільських станів найбільше землі було у козаків - 57,5%, потім інші колишні селяни - 24,4%, міщани - 2,4%, військові поселенці - 1,6%, переселенці - 1,1%, найменше землі було у державних селян - 0,8%.

З часом розподіл землі за угіддями на Полтавщині (табл.1) змінювався.

Таблиця 1. Зміни в розподілі землі за угіддями на Полтавщині з 1882 по 1990 рр. (у%)

Рік	Садина	Орні	Сіножаті	Ліс, луки та ін.
1882-1889	8,5	79,5	5,8	6,2
1900	6,6	77,2	9,8	6,4
1910	7,7	77,8	8,4	6,1
1924	6,1	76,3	9,2	8,4
1990	4,4	60,2	5,2	30,2

Таким чином, до 1925 р. відносна кількість орної землі майже не змінилася, але стало менше садибної землі, збільшилося сінокосів, лісових та інших угідь. Порівняно з сучасним розподілом зважно збільшилася кількість угідь останньої групи, куди відносяться ліси, пасовища, перелоги, багаторічні насадження, землі під водою та інші угіддя. Відносною кількості садибної, орної землі та сіножатей стало менше.

Найвищий ступінь забезпеченості сільського населення землею був у Костянтинівградському повіті, де на 1 господарство припадало 7,4 десятини землі (табл.2).

Таблиця 2. Забезпеченість сільського населення землею

Повіт	Кількість десятин землі, що припадала		
	на 1 господарство	на 1 пращеника	на 1 особу
Гадяцький	6,3	4,5	1,1
Золотоніський	5,1	4,0	1,0
Зіньківський	5,2	3,9	1,0
Кобеляцький	6,1	4,6	1,1

Продовження таблиці

Костянтиноградський	7,4	5,3	1,1
Кременчуцький	6,0	4,5	1,1
Лохвицький	5,5	4,2	1,0
Лубенський	6,6	4,8	1,2
Миргородський	5,7	4,2	1,1
Переяславський	6,6	5,1	1,2
Пирятинський	5,2	3,8	0,9
Полтавський	5,1	3,8	0,9
Притуцький	5,6	4,3	1,0
Роменський	5,5	3,8	0,9
Хорольський	5,6	4,1	2,0
По губернії	5,8	4,4	1,0

У Лубенському, Переяславському, Гадяцькому, Кобеляцькому і Кременчуцькому повітах земельна ділянка середнього селянського господарства не перевищувала 6,6 десятин і не була меншою за 6,0 десятин. Перелічені 5 повітів належали до поставлених у більш сприятливі умови стосовно нащелення сільського населення землею (вище середнього по губернії).

Крім того, виявлені зміни середньої площі орної землі, що припадала на 1 господарство та на 1 особу. Дані, наведені в таблиці 3, показують зменшення цих показників на кінець першої чверті ХХ ст. порівняно з 1882-1889 роками.

Таблиця 3. Зміни середньої площі орної землі

Роки	Кількість десятин землі, що припадала	
	на 1 господарство	на 1 особу
1882-1889	5,8	1,0
1910	4,31	0,73
1916	3,93	—
1917	3,90	0,64
1922	3,38	0,68
1923	3,55	0,70
1924	3,63	0,72

В даний час в Полтавській області рівень забезпеченості земельними ресурсами сільськогосподарського призначення складає 1,08 га (площа орних земель у розрахунок на 1 жителя). В середньому у світі цей показник становить 0,3 га, в Україні - 0,67 га. Порівняння цих даних свідчить про високий рівень забезпеченості орними землями в області, якого було досягнуто за рахунок високої розораності території (60%). Результати наукових досліджень дають підстави стверджувати, що оптимальне значення цього показника для умов Полтавщини повинне бути в межах 35-40%.

Зіставлення фактичних та науково обґрунтованих значень показника розораності свідчить про те, що резерви екстенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва області (за рахунок розширення посівних площ) вичерпані, і такі масштаби та рівень використання орної землі є екологічно небезпечними.

Про зміни, що сталися у розкладі господарств на категорії стосовно розміру сівної площі в період з 1882-1889 рр. до 1930 р., дає уявлення табл. 4.

Таблиця 4. Стан землекористування в період з 1882-89 до 1930 рр. (у %)

Із 100 господарств було	Роки					
	1882-89	1910	1916	1923	1924	1930
Безпосівні	3,4	5,2	18,6	4,5	4,9	4,2
З посівами до 1 дес.	16,8	20,0	11,7	8,4	7,2	
"- від 1 до 2 десятин	26,6	23,7	12,6	15,2	14,5	32,4
"- від 2 до 3 десятин			11,0	19,6	19,2	
"- від 3 до 6 десятин	28,3	23,8	22,8	38,9	41,0	61,4
"- від 6 до 9 десятин	12,2	12,4	11,0	10,5	10,5	
"- від 9 до 15 десятин	9,8	10,5	7,8	2,7	2,5	2,0
Більше, як 15 десятин	2,9	9,6	4,5	0,2	0,2	
Разом	100	100	100	100	100	100

Як свідчать наведені дані, зменшились крайні групи та збільшились середні, тобто відбулося нівелювання господарств. На 1930 р. основне масове селянське господарство було бідняцьким та середняцьким.

В результаті реформування галузі землеробства значні зміни відбулися і в польовому господарстві. Для пореформеного періоду характерним було поліпшення сортів тютюну і технології його вирощування. Основна частина тютюнових посівів зосереджувалась у великих господарствах. Тютюнництво стало спеціальною торговельною галуззю. Для вирощування цієї культури виділялись Лоханський, Придубський та Романський повіти.

Структура посівів змінювалась у великих і дрібних господарствах не однаково. Насамперед слід зауважити, що в період з 1882-1889 до 1910 років характер змін у посівах озимої, ярової пшениці та проса був у досліджуваних групах господарств протилежним: дрібні господарства продовжували збільшувати посіви ярової пшениці і утримували на попередньому рівні площі озимої пшениці, тоді як великі господарства дуже скоротили посіви обох культур (на 20%). Посіви проса дрібні господарства скоротили, а великі - розширили. Площі, зайняті житом, швидко скорочували дрібні господарства, а гречкою - великі. Посіви технічних та промислових рослин господарства обох груп збільшили майже однаково (табл.5). Зміни в розподілі площ з окремих видів технічних культур нами не представлені за відсутністю таких даних у матеріалах перепису 1900 року.

Таблиця 5. Структура посівів на Полтавщині (у %)

Роки	Жито	Оз. пше- ниця	Ярова пшениця	Яч- мінь	Овес	Греч- ка	Просо	Інші культ.
1882 - 1889 (дрібні)	37,6	1,6	17,0	17,7	9,2	11,4	5,5	-
1900 (дрібні)	28,6	1,1	28,7	15,8	9,9	7,8	4,0	4,1
(великі)	18,0	14,0	28,7	6,6	13,4	2,3	2,7	14,3
1910 (дрібні)	23,0	1,1	30,8	16,5	12,4	6,5	3,3	6,4
(великі)	16,4	11,6	22,8	6,9	15,5	1,7	3,1	22,0
1924	32,42	всієї — 27,3		10,98	8,5	6,2	4,0	10,6
1990	1,9	49,8	0,02	12,85	2,45	4,4	2,65	25,9

Після перепису 1910 р. пропорція посівів дуже змінилася: стали більше сіяти озимих зернових культур і менше ячменю та ярої пшениці. Збільшилися посіви кормових трав та цукрових буряків.

Головним заходом у підвищенні продуктивності рілляництва в 20-х роках нашого століття було землевпорядкування. На 1930 р. було 49,5% землевпорядкованих земель від загальної площі. Переважне поширення отримала 6-пільна сівозна, яка при застосуванні агротехніки підвищувала урожайність зернових культур до 50%. Розорення толоки, поширення засіву трав та просапних культур забезпечували зростання продуктивного скотарства.

У господарствах Полтавщини пореформеного періоду застосовувалися такі способи обробки ґрунту, як глибока оранка толоки під озимину; оранка безтолочної землі (стерні) під озими; зяблева оранка під ярові; закотковування посівів. У 80-х роках XIX ст. покращень в обробці ґрунту в багатьох господарствах майже не відзначалось. Але в 90-х роках у зв'язку з розповсюдженням поліпшених знарядь і тут застосовувалися кращі способи: більш глибока і більш рання оранка, краще боронування, закотковування. Але прогрес в сільському господарстві затримувався як економічною неспроможністю населення, так і недостатніми знаннями.

Характеризуючи стан господарств Полтавщини після проведення реформи 1861 р., можна відмітити, що переважна більшість поміщицьких господарств вже протягом перших двох пореформених десятиліть прийшла до повного занепаду. Загальна їх орна площа за цей час зменшилась більш ніж наполовину, урожайність посів різко знизилася, кількість кормів зменшилася, скотарство повністю занепадо. Поміщицькі господарства стали давати все менше прибутків, багато маєтків зовсім розорилися, не зумівши налагодити конкурентоздатного господарювання.

На 1924 р. із 100 господарств, що обробляли землю, 29 обходилися своєю худобою, 30 - наймали робочу худобу, 37 - сприялись, 4 - обробляли мішаним способом.

На початку ХХ ст. з метою підвищення урожайності землевласники активно запроваджували сортозміни. Для забезпечення сортовим насінням дрібних селянських господарств держава і земські установи надавали різноманітні пільги: обмін насіння, вигідний кредит, організація екскурсій в передові господарства, виставки, видання дешевої сільськогосподарської літератури тощо.

Запроваджувався полішнений обробіток ґрунту, до якого відносилися площі під різними парами: чорними, зеленими, чистими (квітковий, травневий), зайнятими однорічними та багаторічними травами (люцерною, еспарцетом), площі під бобовими культурами, різні просапні культури. Врожайність від полішеної обробки значно збільшувалась, наприклад, паровий обробіток підвищував врожай на 30-50%, після бобових та просапних - на 10-20%.

Підвищенню врожаїв приблизно на 10-15% сприяла очистка зерна. Найкраще вона проводилася тріерами. Застосовувалась також сортильниця "Клейтона". Обидві машини були дорогими й купувати їх одному невеликому господарству було не під силу. Тому виникла необхідність утворювати громадські зерноочисні пункти, що особливо активно практикувало створене ще в 1865 р. Полтавське сільськогосподарське товариство.

Протягом 1870-1900 рр. поголів'я всієї худоби на 100 десятин ріллі зменшилося майже на третину. Це було зумовлено повсюдним розорюванням випасів, аграрною кризою кінця ХІХ ст., періодичними неврожаєми, масовим зубожінням селян, які перетворювалися у сезонних і постійних робітників. Продаж худоби зумовлювався не лише гмчасовими причинами у вигляді нестачі кормів внаслідок неврожаю, але й постійними, загальноекономічними причинами. Найчастіше худоба продавалася через необхідність сплати викупних платежів, численних податків, оренди.

Одночасно з вищезгаданими факторами мала місце і загальна тенденція до погіршення якості худоби. З 1836 по 1900 рр. простежується витіснення волів коровами, які нерідко використовувалися для обробітку землі. В деяких випадках здавна обставина спричиняла відповідні зміни в сільськогосподарській техніці. Все більше поширювалися залізні знаряддя праці, кінні молотарки, жатки, сівалки та ін.

До 80-х років ХІХ ст. дрібні господарства Полтавської губернії майже скрізь обходилися патріархальними знаряддями. Застосування полішених знарядь почало швидко поширюватися лише наприкінці століття. Цьому сприяли повітові земства, деякі сільськогосподарські товариства та активна пропаганда сільськогосподарських знань. Особливо широко застосовувалася механізація окремих виробничих процесів у великих господарствах. Звичайним гальмом у прогресі дрібних господарств була економічна неспроможність придбати сільськогосподарську техніку, що логічно підштовхувало їх до кооперації.

Створення перших земських складів з продажем поліпшених знарядь у кредит припадає на 80-ті роки (перший склад був відкритий в кінці 1887 р. в Золотоніському повіті). В 1900 р. їх налічувалося вже 14.

Найширший збут земськими складами мали плуги Сакса, плуги інших фірм - Левіга, Боте, Флетера, Ліпгарта - або належали до сакковського типу, або були так званими колоністськими. За останні у XIX ст. роки серед дорогих плугів значно збільшився збут майже одних сакковських (оригінальних) плугів; у той же час стали дужче розходитися більш дешеві плуги, переважно місцевого виробництва - братів Донських, Кадиних, Ільченко, Постоєнко. Ці дешеві плуги купувалися головним чином в повітах Прилуцькому, Костянтиноградському, Полтавському, частково в Миргородському.

Серед інших знарядь грубери, ексципатори, культиватори продавалися майже винятково зі складів Хорольського, Полтавського, Золотоніського і Кременчуцького повітів; буккери - з Костянтиноградського і Полтавського. З останніх двох складів та Хорольського продавалося особливо багато сівалок, жаток. Найбільше вилок продавали склади Прилуцького та Хорольського повітів.

Дисертантка звернула особливу увагу на продаж знарядь землеробськими складами тому, що цей процес може слугувати гарним показником розповсюдження сільськогосподарських знарядь.

Внаслідок переходу частини мастків до вільнонайманої праці вже на кінець 80-х років машинізація окремих виробничих процесів у великих господарствах Полтавської губернії була досить суттєвою. Так, площа орної землі, на якій застосовувалися сільськогосподарські машини під час сівби становила 27%, під час жнив - 17%, при молотьбі - 27%, під час віяння - 27%.

На початку XX ст. значно зросла кількість сільськогосподарських знарядь в господарствах Полтавської губернії. Так, в 1900 р. у населення було 202 969 поліпшених знарядь, а в 1917 р. їх стало вже 451 404, тобто кількість цих знарядь збільшилась на 248 435 штук, або на 122%. Цією цифрою можна виміряти технічний прогрес населення, досягнутий ним в галузі обробки ґрунту. Більш досконалим стала проводитися і сівба (кількість сівалок зросла від 4409 у 1900 р. до 37404 в 1917 р.). Це стосується також і збирання хлібів, бо жаток збільшилося майже у 10,5 разів (з 2648 в 1900 р. до 27557 у 1917 р.). Нарешті, прогрес в роботах з обмолоту хліба та його очищення можна виміряти тим, що у населення замість 8,7 тис. поліпшених знарядь у 1900 р. стало 16,6 тис., тобто більше на 90,8%.

Звертаючи увагу на стан землеробства Полтавщини у сучасних умовах, необхідно зазначити, що зростання сільськогосподарського виробництва області йшло переважно за рахунок підвищення продуктивності праці, насамперед за рахунок значного поліпшення технічної оснащеності і застосування прогресивних технологій виробництва. Так, на 1990 р. кількість тракторів у розрахунку на 1 господарство

становила 46,8 та зернозбиральних комбайнів - 12,4, тоді як в 1900 р. на одне велике господарство припадало всього 6 полішених знарядь (в середньому).

Щодо розвитку промислового виробництва на Полтавщині, то ситуація була такою: обробна промисловість була слабо розвинута, і більша частина промислових підприємств зосереджувалася в містах Кременчуці і Полтаві; промислова діяльність інших міст в цілому була незначною; за межами міст розташовувалися головним чином винокурні і цукроварні, кількість яких зменшувалася, та млини, що, навпаки, чисельно зростали. Ці установи знаходилися у безпосередньому зв'язку з головним промислом губернії - землеробством.

На Полтавщині, як і в інших губерніях країни, землеробство поєднувалося з промислами, пов'язаними з місцевими джерелами сировини. Там, де наявність сировини вдало поєднувалося з гарними умовами продажу виробів, на їх виготовленні спеціалізувалися цілі села. Ремісничі вироби першого пореформеного десятиліття характеризувалися яскраво вираженим місцевим колоритом і міцністю.

З розвитком вільного підприємництва відповідна картина дещо змінювалася: слабшала залежність промислів від місцевих джерел сировини, знизив місцевий етнографічний колорит виробів, промисли опинилися в руках скупщиків, багато видів виробів витіснилися промисловими товарами. Запекло селянських ремесел в значній мірі сприяла спеціалізація сільського господарства губернії на виробництві цукру і товарного хліба.

У п'ятому розділі "Організація сільськогосподарської дослідної справи на Полтавщині" після скасування кріпосного права" автор розглядає передумови та особливості становлення дослідної справи у регіоні дослідження. Безсумнівно є те, що реформа 1861 р. стала поштовхом до створення Полтавського сільськогосподарського товариства, що передувало відкриттю дослідного поля.

Через відсутність матеріальних коштів питання організації дослідної установи вирішувалося упродовж кількох десятиліть. Лише 28 жовтня (10 листопада) 1884 р. Полтавське сільськогосподарське товариство при сприянні губерньського земства обрало першу раду Дослідного поля, поклавши цим початок його існуванню. Ділянка землі і все обладнання дослідного поля коштувало 8143 крб. 15 коп., а щорічний бюджет (до 1893 р.) становив 3050 крб. З такими мізерними коштами і можливостями почала свою винятково плідну діяльність найстаріша в Російській імперії дослідна установа

У створенні першої програми дослідного поля, автором якої був Б.П.Черепакін, приймали участь порадами і акціями такі авторитети російської агрономічної науки, як А.Є.Зайкевич, О.О.Ізмайльський, І.А.Стебут, П.А.Костичев, В.В.Докучаєв та А.М.Шнишкін. Таким чином, першу програму Полтавського дослідного поля можна вважати результатом колективної творчості найвидатніших агрономів Росії.

Зусиллями директорів Б.П.Черепаніна, В.М.Д'якова, Ю.Ю.Соколовського, С.Ф.Третякова, В.І. Сазанова з року в рік збільшувався об'єм дослідницько-виробничої роботи. Так, у 1901 р. На дослідному полі був організований маточний плодовий садок з точно встановлених сортів дерев; створено агрономічний кабінет і музей. У 1897 році розпочала свою роботу агрономічна лабораторія. В 1905 р. було закінчено обладнання вегетативного будиночка.

В 1910 р. Полтавське дослідне поле було перетворене в сільськогосподарську дослідну станцію, що стала центральною установою цілої мережі дослідних полів.

Упровадження в сільське господарство результатів досліджень дослідного поля помітно вплинуло на підвищення урожайності сільськогосподарських культур не лише в Полтавській, а й в інших губерніях, що її оточують. Якщо одна десятина в дрібних господарствах в 1887-1896 рр. давала в середньому 7,2 ц/га, то в наступне десятиріччя (1897-1906 рр.) вона дала 8,4 ц/га. У великих господарствах урожайність підвищилась з 9,2 до 11,3 ц/га. Ефективність запровадження заходів, розроблених Дослідним полем, ілюструється також даними 1913 р. Середній урожай зерна з гектара Полтавщини складав 13 ц/га, тоді як на початку роботи Дослідного поля він не перевищував 7 ц/га.

З 1890 р. у Лоханьському повіті Полтавської губернії були закладені досліди з тютюном. Тут була створена Лоханьська дослідна станція. В перші роки свого існування станція користувалася землею виключно на умовах короткострокової оренди (на 6 років). Спочатку роботи проводилися виключно над махоркою. У 1893 р. при тютюновій плантації була збудована метеостанція 2-го розряду. В 1896 р. до програми дослідної роботи були включені олійні рослини. Слід також відзначити великий попит на літературу станції, яка, по суті, була покладена в основу всіх відповідних видань в Україні з питань тютюництва.

В 1896 році в м. Полтаві почав видаватися журнал з питань сільського господарства, промисловості, кооперації і торгівлі "Хуторянин". Його започаткувало Полтавське сільськогосподарське товариство з метою поширення сільськогосподарських знань. Журнал став також засобом обміну спостереженнями і досвідом; своєчасно подавав зведення про дії уряду, земств та інших установ на користь землеробства. За плідну працю редакція загороджувалась золотими медалями престижних сільгоспвиставок Росії.

ВИСНОВКИ

1. У природно-кліматичних умовах Полтавщини можливий подальший розвиток сільського господарства і, особливо, такої галузі, як землеробство.

Встановлене зниження родючості ґрунту під впливом господарської діяльності людини. На основі порівняння вмісту гумусу в ґрунті в кінці минулого століття і через 100 років виявлено його неухильне зменшення. Втрати гумусу становлять 0,4% чи 9% початкового вмісту (з 4,7% до 4,3%). По районах області

втрати відбувалися досить нерівномірно: у Миргородському районі вміст органічної речовини практично не змінився; в Гадяцькому - втрати склали 17%; в районах, які зазнають водної ерозії, а саме, в Чернухинському, Лубенському, втрати гумусу становили близько 1243%. Це пов'язано з інтенсивним використанням землі, тривалою глибокою оранкою та недостатнім удобренням.

2. Реформа 1861 р., підірвавши підвалини феодалізму (монополію поміщиків на землю і працю кріпаків), ліквідувавши натуральне господарство, створила умови для швидкого розвитку капіталізму в усіх сферах суспільного виробництва, в тому числі в сільському господарстві. Але реформа не ліквідувала основи економічної могутності дворян великої власності на землю, зберегла численні пережитки феодалізму.

Глибока економічна криза у поєднанні з напруженням внутрішньополітичних відносин у зв'язку з поразкою у Кримській війні 1854-1856 рр. поставили Російську імперію перед необхідністю докорінної зміни виробничих відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, що було основою народного господарства упродовж всього ХІХ ст., не кажучи вже про більш ранній період.

3. Землеробство Полтавської губернії дореформеного періоду характеризувалося високою питомою вагою озимої пшениці, вирощуванням конопель, тютюну та цукрових буряків, застосуванням трипільної системи землеробства, яка в поміщицьких маєтках поєднувалася з перелогом. На продуктивності праці в землеробстві негативно відбивався рутинний став техніки. Поодинокі позитивні зрушення у сільському господарстві спостерігалися лише в певній частині господарства, пов'язаних з ринком.

4. Провідною рисою еволюції пореформеного сільського господарства було те, що воно набувало дедалі більшого торгового підприємницького характеру. Основним змістом і показником цього процесу було: по-перше, перетворення землеробства у товарне виробництво; по-друга, мало місце чітке визначення і поглиблення сільськогосподарської спеціалізації. Виявлені суттєві зміни у сільськогосподарській спеціалізації Полтавщини. Так, тютюн, основна культура губернії у минулому столітті, нині вирощується порівняно мало. Цукровий буряк, являючи, поширився в усіх районах області. Крім того, значну частку в землеробстві займає вирощування соняшнику, кукурудзи, картоплі, зернових та овочевих культур.

5. Встановлено скорочення внаслідок реформи 1861 р. Селянських наділів в Полтавській губернії з 2,8 до 1,7 десятини. Наділи до 1 дес. і менше одержала значна частина селян (13,9 %). Великою перешкодою в розвитку селянського господарства було багатосмужжя та черезсмужжя, на ліквідацію якої була направлена Столипинська аграрна реформа.

Характерним для пореформеного періоду було зростання попиту на землю та ріст цін на неї з 20 крб. 12 коп. за десятину в 60х роках ХІХ-ст. до 230300 крб. на

початку ХХ ст. Продаж землі й зростання ція на неї особливо посилюлися після заснування Селянського поземельного банку (1882 р.) і Державного дворянського земельного банку (1885 р.), відкриття акціонерних земельних банків та розвитку дрібного сільськогосподарського кредиту.

6. Встановлено існування двох груп повітів щодо розподілу земельної власності. У повітах Роменському, Кобеляцькому, Гадяцькому, Лохвицькому, Зіньківському, Прилуцькому, Лубенському, Переяславському, Миргородському, Кременчуцькому переважало селянське і козацьке землеволодіння (відповідно від 60,1% до 50,8%). В інших повітах переважало приватновласницьке землеволодіння, що пов'язане з різним становим складом населення повітів.

Серед сільських станів найкраще забезпеченими землею були козаки: їм належало 57,5% земельної власності цієї групи населення. За ними йшли колишні поміщицькі селяни (24,4%), казенні селяни (12,3%). Найменше землі було у державних селян - 0,8%, переселенців та військових поселенців (відповідно 1,1% та 1,6%).

7. Виявлено зміни у розподілі землі за угіддями на Полтавщині в результаті тривалого реформування галузі землеробства. Так, до 1925 р. відносна кількість орної землі майже не змінилася порівняно з 1882-1889 рр., але стало менше садивної землі і збільшилося сінокосів, лісових та інших угідь. Порівняно з сучасним розподілом значно збільшилась кількість угідь останньої групи, куди відносяться ліси, пасовища, перелоги, багаторічні насадження, землі під водою та інші угіддя. Відносної кількості садивної, орної землі та сіножатей стало менше.

8. Визначено найбільш високий ступінь забезпеченості сільського населення землею у пореформений період у Костянтинівградському повіті, де на 1 господарство припадало 7,4 дес. землі. Вище середнього цей показник був у повітах Лубенському, Переяславському, Гадяцькому, Кобеляцькому і Кременчуцькому. У першій чверті ХІХ ст. спостерігалось зменшення середньої площі польових засівів, що припадала на 1 господарство та на 1 особу.

В сучасний період високого рівня забезпеченості орними землями (1,08 га на 1 жителя) досягнуто за рахунок високої розораності території (60%) при оптимальному значенні цього показника в межах 35-40%. Отже, резерви екстенсивного розвитку сільського господарства вичерпані; масштаби та рівень використання орної землі на Полтавщині є екологічно небезпечними.

9. Виявлено зміни, що сталися в розподілі господарств на категорії стосовно розміру засівної площі в період з 1882-1889 рр. до 1930 р.: зменшилися крайні групи та збільшились середні, тобто відбулося нівелювання господарств. На 1930 р. основна частина землеробського населення Полтавщини належала до господарств середнього достатку.

10. На кінець ХІХ ст. Полтавська губернія була одним з головних районів капіталістичного землеробства України. У пореформений період землеробство

воступово, але неухильно перетворювалося у торговельну підприємницьку галузь, спеціалізуючись на цілому ряді ринкових продуктів. Такими продуктами були: пшениця, ячмінь, гречка, пукрові буряки, тонкорунна вовна. Якщо до реформи 1861 р. основним продавцем хліба були поміщицькі господарства, то з 60-х років помітно зростає роль селянських господарств як поставщиків товарного хліба, які на початку ХХ ст витіснили своїх конкурентів практично по усіх показниках.

Розвиток торговельного землеробства, його порайонна спеціалізація сприяли розширенню внутрішнього ринку, зростанню обміну сільськогосподарськими продуктами між різними районами, що окрім всього іншого прискорювало економічний прогрес.

11. Для економіки Полтавщини 60-90-х років ХІХ ст. характерним був порівняво швидкий розвиток промисловості, який супроводжувався корінними зрушеннями в її структурі, техніці й технології. До реформи 1861 р. і майже протягом перших двох десятиліть після неї провідною галуззю промисловості була харчова, а з 80-х років починає розвиватися і важка індустрія. Промислова продукція знаходила широкій збут на місцевому ринку, що було зумовлено дальшим поглибленням суспільного поділу праці, зростанням міст і міського населення, соціальним розшаруванням селянства, збільшенням чисельності промислового і сільського пролетаріату, перебудовою поміщицьких маєтків на капіталістичний лад, розвитком товарно-грошових відносин в цілому.

12. Важливу роль у зростанні товарного землеробства відіграв залізничний транспорт, що витіснив гужовий, полегшив доставку продукції на ринок, зв'язав Полтавську губернію з усіма споживаючими губерніями країни, сприяв взаємному товарообміну.

13. Реформування 1861 р. сприяло розвитку просвітницької та дослідницької діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва в нових економічних умовах, що забезпечувало поширення передового досвіду виробництва, сприяючи таким чином росту продуктивності праці як в рослинництві, так і в тваринництві.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ВИРОБНИЦТВУ.

Необхідно використовувати набутий історичний досвід розвитку землеробства при визначенні подальшої спеціалізації Полтавщини і формуванні її структури в напрямку оптимізації розораності земельних угідь, визначення спеціалізації і розмірів господарств, структури основних галузей АПК, використання наукових досягнень у розробці нових технологій і техніки та ефективною взаємодією різних форм власності.

СПИСОК РОБІТ, ОПУБЛІКОВАНИХ ПО ТЕМІ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових і науково-виробничих виданнях

1. Коваленко Н.П. Деякі відомості з історії розвитку сільського господарства Полтавщини // Наук. Записки. Серія "Трудова підготовка". - Полтава, ПДП, 1996. - С.86-89.

2. Костев В.М., Коваленко Н.П. Деякі відомості з історії розвитку сільського господарства Полтавщини // Збірник наук. праць Ін-ту землеробства УААН. -Вил.1. -К., 1996. -С.99-103.

3. Коваленко Н.П. Якісні зміни в ґрунтах Полтавщини за 100 років // Збірник наук. праць Ін-ту землеробства УААН. -Вил.1. -К., 1997. -С.172-174.

4. Вергунов В.А., Коваленко Н.П. Загальна характеристика сільськогосподарського виробництва Полтавщини другої половини ХІХ -початку ХХ ст. // Збірник наук. праць Ін-ту землеробства УААН. -Вил.1. -К., 1997. -С.46-48.

Тези доповідей

5. Коваленко Н.П. Сільське господарство Полтавщини в період реформи 1861 року // Наслідки наук. пошуків молодих учених-аграрників в умовах реформування АПК. - Тез. доп. міжнар. конф. молодих учених та спеціалістів. Ін-т землеробства УААН, Чабани, 1996. -С.13.

АНОТАЦІЯ

Коваленко Н.П. Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 р.). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук за спеціальністю 06.01.01 - загальне землеробство.- Інститут землеробства УААН, Чабани, 1997.

Дисертацію присвячено питанням реформування галузі землеробства Полтавщини з точки зору головних причин, безпосередніх передумов та динаміки перебігу цього процесу в хронологічних рамках другої половини ХІХ - початку ХХ століття.

В історичному аспекті виявлено зміни рівня родючості ґрунтів, систем господарювання, розподілу землі за угіддями, встановлено динаміку продуктивності окремих галузей господарства, структури посівів.

Уточнено особливості розподілу землеволодіння між різними соціальними групами населення та розв'язок наукових досліджень у галузі землеробства в пореформений період.

Ключові слова: реформування, землеробство, родючість ґрунту, угіддя, структура посівів, землеволодіння, господарство, пореформений період.

АННОТАЦИЯ

Коваленко Н.П. Исторический опыт реформирования отрасли земледелия Полтавщины (на примере реформы 1861 г.). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук по специальности 06.01.01 - общее земледелие.

Диссертация посвящена вопросам реформирования отрасли земледелия Полтавщины с точки зрения главных причин, непосредственных предпосылок и динамики конкретного течения этого процесса в хронологических рамках второй половины XIX - начала XX вв.

В историческом аспекте обнаружены изменения уровня плодородия почв, систем хозяйствования, распределения земли по угодьям, установлено динамику продуктивности отдельных отраслей хозяйства, структуры посевов основных культур.

Уточнены особенности распределения землеустройства между разными социальными группами населения и развитие научных исследований в земледелии в пореформенный период.

Ключевые слова: реформирование, земледелие, плодородие почвы, угодья, структура посевов, землеустройство, хозяйство, пореформенный период.

ABSTRACT

Kovalenko N.P. Historic Experience of Reforming of agriculture of the Poltava region (on the reform of 1861 examples).

Dissertation on achieving a scientific degree of Candidate of agricultural sciences on a speciality 06.01.01 - general agriculture.- Institute of agriculture, UAAS, Tchabany, 1997.

The dissertation deals with the problems of reforming of the branch agriculture of the Poltava region from the point of view of the main reasons, direct premises and dynamics of this process in the second half of the XIX - beginning of the XX century.

In the historic aspect the soil fertility level changes were revealed, changes in the systems agricultural economy, and the development of some branches of productivity in agriculture, structures of sowing areas.

Peculiarities of land distribution among different social population groups and the development of scientific research in agriculture in post-reforming period were made more precise.

Key words: agriculture reforming, soil fertility, agricultural areas, structure of sowing areas, farm, post-reforming period.

100575

Підписано до друку 12.09.87р. Формат 84×116 . Папір друкарський.
Друк офсетний. Умови, друк, арк. 1. Замовлення №924. Тираж 100 прим.
Безкоштовно. Дільниця оперативного друку статистичного управління
Полтавської області. м. Полтава, вул. Пушкіна, 103.

AB 38.499